Cesta ze slepé uličky „třetího odboje“

*Koncepty rezistence a studium socialistické diktatury v Československu**

Vítězslav Sommer

Debaty provázející vznik a přijetí Zákona o účastnících odboje a odporu proti komunismu (nazývaného zjednodušeně „zákon o třetím odboji“) otevřely s větší nálehavostí téma rezistence v období socialistické diktatury.¹ Vyostřená polemika se odehrávala především v rovině úvah, zda „třetí odboj“ skutečně existoval anebo zda se jedná o ahistorický konstrukt vytvořený částí politické reprezentace a zainteresovanými pamětníky. Obhájci konceptu „třetího odboje“ zdůrazňovali aktuální společenský význam v zákoně ukotveného uznání a ocenění „protikomunistického odboje a odporu“. Početná skupina historiků naopak vystoupila s námitkami proti návrhu zákona a požadovala jeho podstatnou úpravu.² V době, kdy vznikala předkládaná studie, již bylo dobojováno – zmíněný zákon byl s jistými změnami schválen a vstoupil v platnost. Zůstaly však otevřené některé zásadní otázky, na něž se během emocemi hýřící mediální polemiky zapomnělo a které by rozhodně neměly

* Studie vznikla za podpory badatelského stipendia Česko-německé komise historiků a Česko-německého fondu budoucnosti a s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 67985921. Za pomoc a konzultaci děkuji Ivanu Landovi.

1 Text zákona viz <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/normy/sb262-2011.pdf> (staženo 12.12.2011).

2 Text „Stanoviska historiků nejnovějších dějin k senátnímu návrhu zákona o účastnících protikomunistického odboje a účastnících odporu proti komunismu“ z 1.12.2010 viz <http://www.zakonotretimodboji.cz> (staženo 12.12.2011).

zapadnout. Nedávné spory o „třetí odboj“ jsou totiž příležitostí k zahájení historio-graphické debaty o rezistenci vůči státněsocialistickému panství v Československu.³

Lze vysledovat několik základních znaků českého historio-graphického a publicistického psaní, které rozpracovává koncepci „třetího odboje“. Užívané kategorie jako „odboj“ a „odpor“ se vztahují výhradně na činy klasifikované dle tradičních představ o politických konfliktech. Studium rezistence se tak omezuje na popisování činů jednotlivců a skupin, které lze zařadit do konvenčně definovaných kategorií „politické činnosti“, jako je například formování opozičních a odbojových skupin, pokusy o státní převrat, šíření letáků, zpravodajská činnost, formulování politických programů a podobně. Dosavadní badatelské výsledky často postrádají hlubší reflexi celkového společenského vývoje v letech 1948 až 1989 a defilují v nich zpravidla dva jasné definované tábory, z nichž jeden je aktivně či pasivně „pro komunismus“ a druhý „proti komunismu“ bojuje. Patrný je záměr hledat sebemenší zmínky o skutečných, či alespoň potenciálních „odbojářích“ a následně jejich činnost heroizovat. Charakteristická je rovněž absence jasnějšího metodologického zakotvení výzkumu a mnohdy zcela zřetelná politická intence. Historiografie „třetího odboje“ se nedokázala vymanit z představ, jež o daných otázkách vytvořily vlivné pamětnické a politické skupiny ve sporech o minulost během posledních dvaceti let. Historikům prosazujícím koncept „třetího odboje“ se dosud nepodařilo formulovat takový pohled na danou problematiku, který by byl akceptovatelný v odborném diskurzu, ani vypracovat vlastní historio-graphický jazyk, jímž by o ní referovali. Zatímco domácí výzkum jiných aspektů z dějin socialistické diktatury prochází dynamickou proměnou, otázkám rezistence se odborné inovace a originální badatelské přístupy nadále úspěšně vyhýbají a téma až na výjimky neopouští horkou půdu zápasů v oblasti politiky dějin. Kromě rozvinutého, avšak úzce zaměřeného bádání o opozici v letech takzvané normalizace a aktivitách probouzející se občanské společnosti na konci osmdesátých let tak historio-graphicky nejpřínosnější nadále zůstávají práce, které si kladou za cíl základní empirické popsání vybraných témat. Vzhledem k rostoucímu zájmu o problematiku „protikomunistického odboje a odporu“ je zarážející, že historici takřka nereflktují mezinárodní výzkum rezistence v socialistických diktaturách a rozvinuté bádání o odporu marginalizovaných, stigmatizovaných či

3 V textu pracuji s termínem *rezistence* a – zejména ze stylistických důvodů – s jeho nejbližším českým ekvivalentem *odpor*. Termín *třetí odboj* uvádím v uvozovkách jako označení současného politicko-historio-graphického konceptu, nikoliv jako hodnotově neutrální pojmenování konkrétních historických fenoménů. Cílem studie není otevírat debatu o užívané terminologii, nabízet vlastní typologii rezistence či se k některé z vlivných typologií přihlásit. Jak doufám vyplne z textu, otázku terminologie považuji spíše za podružnou a klíčový problém spatřuji především v oblasti užívané metodologie a s ní úzce souvisejících interpretací minulosti. V této studii zdůrazňuji především význam každodenního rozměru rezistence, jenž nabývá zcela specifických forem a vychází z širšího spektra motivací než obvykle připomínaný „politický“ odpor, podle něž vzniká většina typologií a terminologií. Ačkoliv není nikdy na škodu diskutovat o termínech a klasifikacích historických procesů, v případě debaty o „třetím odboji“ a výzkumu rezistence vede jejich akcentování celou debatu do příliš formálních vod a nedává odpověď na klíčovou otázku, která zní: „Jak zkoumat rezistenci v širších sociálních souvislostech a na každodenní úrovni?“

jinak objektivně i subjektivně znevýhodněných skupin vůči dominantním mocenským strukturám.

Předkládaná studie je rozdělena na tři části. Nejdříve se budu věnovat vývoji historiografického a společenskovědního zkoumání rezistence. Cílem není podrobný a vyčerpávající výčet badatelských přístupů, nýbrž nastínění situace na poli sociálněhistorického studia rezistence a upozornění na vlivné směry výzkumu, které by si zasloužily pozornost českých historiků. Poté stručně představím německou diskusi o odboji a odporu ve třetí říši a americké bádání o rezistenci v sovětském stalinismu. Závěrečná pasáž studie se zaměří na dosavadní české zkoumání „třetího odboje“ a pokusí se předložit návrhy, jak překonat jeho dosavadní limity. Vzhledem k charakteru československé socialistické diktatury budu věnovat pozornost konceptům, které namísto tradičních představ o politickém odporu či opozici tematizují subtilnější, každodenní, avšak mnohdy častější a společensky rozšířenější formy rezistence či vymezování vůči politickému panství a dalším formám dominance.

Cílem studie je poukázat na možné směry, jimiž by se mohla ubírat cesta z badatelsky slepé uličky „třetího odboje“, která bohatou sociální realitu redukuje na černobílý obraz politického zápasu mezi „dobrem“ a „zlem“. Následující text vznikl se záměrem vyvolat historiografickou diskusi, která by reflektovala potřeby oboru a jeho dalšího vývoje, a nikoliv zájmy politických a pamětnických skupin, které si dosud uzurpovaly právo na výklad této problematiky. Otevření specificky historiografické a v nejlepším slova smyslu akademické diskusní platformy je totiž klíčovou podmínkou, aby se zpolitizované, ale důležité a zajímavé téma stalo plnohodnotným předmětem moderního výzkumu minulosti.

V bludišti rezistence

Studium rezistence se za posledních čtyřicet let stalo významným tématem nejen v historiografii, ale také v sociologii, politologii či sociální antropologii. Vzniklo velké množství textů, které zpracovávají problematiku prostřednictvím rozličných metodologických nástrojů a nahlíží na ni z řady teoretických perspektiv. Bádání o rezistenci je také často spojeno s aktuálními politickými otázkami. Našlo by se jen málo témat, která by v takové míře propojovala svět akademického výzkumu s prostředím politiky či společenského aktivismu různého politického zaměření.

Moderní sociálněhistorický výzkum široce pojatého fenoménu rezistence započal v padesátých a šedesátých letech minulého století a jeho první podstatné výsledky lze nalézt v dílech britských marxistických historiků. Autoři jako Eric Hobsbawm, George Rudé, Christopher Hill nebo Richard Cobb vytvořili práce, jež se staly vlivným inspiračním zdrojem pro pozdější sociálně-kulturní bádání o každodenním rozměru rezistence. Jejich klíčovými tématy byla sociální hnutí, lidová povstání, vzpoury a proces společenské změny či pokusy o její uskutečnění. To vše nahlíženo z dosud opomíjené perspektivy. Namísto tradičně preferovaných politických a intelektuálních elit defilovali v rolích svébytných historických subjektů rolníci, dělníci, bandité, přívrženci lidových sekt a milenaristických hnutí či účastníci spontánních

protestů a vzpour. Eric Hobsbawm je ve své průkopnické práci o „primitivních rebelech“ charakterizoval jako příslušníky „archaických“, „předmoderních“ sociálních hnutí a „předpolitické jedince“, kteří neměli či teprve hledali vlastní jazyk, jímž by dokázali formulovat své požadavky.⁴

Zvláštním předmětem výzkumu se staly lidové nepokoje, ať už jako samostatná povstání či součásti velkých revolucí. Historici se snažili rekonstruovat nejen průběh událostí a chování jejich účastníků, ale také proces vytváření motivací k politické akci. Pokoušeli se proniknout do myšlenkového světa studovaných historických aktérů.⁵ Vlivným se stal především koncept „morální ekonomie“, s jehož pomocí se Edward P. Thompson snažil postihnout komplikovaný systém hodnot „anglického davu“, jeho „sociální normy“ a způsoby vytváření legitimizačních strategií, o něž se opíraly lidové protesty.⁶ Britská studia sociálních dějin ukázala, že rezistence není pouze politickým činem, ale také sociálně situovanou kulturní praktikou.

Zmíněné výzkumy současně naznačovaly, že problematika rezistence nepatří mezi témata, k nimž by badatelé přistupovali bez politického zaujetí. Hobsbawm a jeho kolegové se netajili sympatiemi ke zkoumaným hnutím jako předchůdcům organizovaného moderního sociálního protestu. Lidový odpor se ve stejné době stal námětem rozličných společenskovědních textů, jejichž autoři otevřeně deklarovali, že cílem jejich psaní je politická využitelnost předložených výzkumů a analýz. Arénou, v níž zápolily různé koncepty rezistence, se stal koloniální a vznikající postkoloniální prostor. Vlivným hlasem reprezentujícím situaci kolonialismem porobeného a postupně se osvobozujícího obyvatelstva se stal Frantz Fanon, jehož texty publikované během padesátých a první poloviny šedesátých let stály u zrodu postkoloniální kulturní a politické kritiky.⁷ Fanon se věnoval vlivu kolonialismu na utváření individua v koloniálním světě a současně se snažil přispět k vypracování strategií vedoucích k osvobození ovládaných národů a rozbití koloniálního systému. Ze zcela opačných perspektiv přistupovali k problému dekolonizační rezistence společností vědci ve Spojených státech amerických, kteří byli zapojeni do vládních a armádních výzkumných programů. Mnohdy nechvalnou proslulost si získaly především analýzy postkoloniální situace spojené s válkou ve Vietnamu,

4 Viz HOBBSAWM, Eric: *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. Manchester, Manchester University Press 1971, s. 2 n. (1. vydání 1959).

5 Srv. HOBBSAWM, Eric – RUDÉ, George: *Captain Swing*. London, Lawrence & Wishart 1969; RUDÉ, George: *The Crowd in the French Revolution*. Oxford, Oxford University Press 1959; TÝŽ: *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England 1730–1848*. New York – London – Sydney, John Wiley & Sons 1966 (1. vydání 1964).

6 THOMPSON, Edward P.: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*. In: *Past & Present*, č. 50 (1971), s. 76–136. Dále srv. klasickou práci Christophera Hilla o utopickém myšlení v éře anglické revoluce: HILL, Christopher: *The World Turned Upside Down: Radical Ideas During the English Revolution*. Harmondsworth, Penguin Books 1980 (1. vydání 1972).

7 FANON, Frantz: *Černá kůže, bílé masky*. Praha, Tranzit 2011 (1. vydání 1952); TÝŽ: *A Dying Colonialism*. New York, Grove Press 1994 (1. vydání 1959); TÝŽ: *The Wretched of the Earth*. New York, Grove Press 2004 (1. vydání 1961).

kteřé měly pomoci nalézt vhodnou vojenskou a politickou strategii namířenou proti povstaleckým aktivitám ve „třetím světě“.⁸

Z uvedených příkladů je zřejmé, že fenomén rezistence měl aktuální rozměr a společenskovědní bádání se volně pohybovalo mezi akademickým výzkumem, politickými analýzami a aktivistickým psaním. Také se ukázalo, že postkoloniální prostor bude pro další promýšlení tématu velmi důležitý. Sřet mezi politickými, kulturními a ekonomickými nároky „Západu“ a emancipačními snahami v někdejších koloniích a jejich nástupnických zemích poskytoval široký prostor pro tematizaci dosud přehlížených forem odporu, které neodpovídaly obvyklým představám o možných praktikách rezistence. Na základě analýzy postkoloniální situace vznikly koncepty, které přinesly důležité inovace ve studiu rezistence a předurčily jeho směřování až do současnosti. Tento vývoj představím na příkladu dvou vlivných společenskovědních projektů: výzkumu „každodenní rezistence“ v podání Jamese C. Scotta a indické historiografické školy „subalterních studií“ (*Subaltern Studies*).

Americký politolog a antropolog James C. Scott se od sedmdesátých let věnoval výzkumu rolnických komunit v jihovýchodní Asii. Zaměřil se na každodenní rozměr rezistence a její odraz v řadě kulturních praktik. Jeho snahou bylo rekonstruovat myšlenkový svět rolníka, jenž hledá strategie přežití v podmínkách ekonomického a politického útlaču. Scott se původně snažil porozumět příčinám velkých rolnických povstání. Zkoumal především specifický systém hodnot, pro nějž podobně jako Thompson použil termín „morální ekonomie“. Snažil se postihnout průběh konfrontace rolnického hodnotového systému s kolonialismem a moderními formami kapitalistického vykořisťování.⁹

Scott svůj pozdější výzkum věnoval nikoliv otevřeným formám rezistence, ale každodennímu životu rolnických komunit. Tvrdil, že povstání, vzpoury a revoluce jsou sporadickými událostmi a většina pokusů o odpor probíhá na zcela odlišné rovině. Rolníci mají totiž jen málo příležitostí, kdy mohou přijít s otevřenou a organizovanou politickou aktivitou. V práci *Zbraně slabého* z roku 1985, založené na dvouletém studiu života malajské vesnice, přišel s konceptem „každodenních forem rezistence“.¹⁰ Označil tak „nizkoprofilové“ techniky, vycházející ze snahy marginalizovaných vrstev prosadit vlastní zájmy a přežít v nevýhodných podmínkách, které není možné okamžitě změnit. Odmítl vztahovat termín rezistence pouze na kolektivní a organizované akce. Odpor charakterizoval jako individuální, de-

8 Srv. např. LEITES, Nathan – WOLF, Charles Jr.: *Rebellion and Authority: An Analytic Essay on Insurgent Conflicts*. Santa Monica, Rand Corporation 1970. Ke kritické analýze protipovstaleckých výzkumů amerických společenských vědců srv. ROBIN, Ron: *The Making of the Cold War Enemy: Culture and Politics in the Military-Intellectual Complex*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2001, s. 185–225.

9 Srv. SCOTT, James C.: *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeastern Asia*. New Haven – London, Yale University Press 1976.

10 TÝŽ.: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven – London, Yale University Press 1985. K tématu dále srv. TÝŽ.: *Everyday Forms of Resistance*. In: COLBURN, Forrest D. (ed.): *Everyday Forms of Peasant Resistance*. Armonk, M. E. Sharpe 1989, s. 3–33.

centralizovaný, dlouhotrvající, bez jasného vedení či organizační struktury a velmi často skrytý. Každodenní rezistence se odehrává mimo „formální politické aktivity“ a podoba její realizace se odvíjí od konkrétních forem útlaku – struktura dominance ovlivňuje strukturu odporu.¹¹

Model „každodenních forem rezistence“ byl založen na rozpoznání kreativity jednotlivých aktérů, kteří si jasně uvědomují způsoby útlaku a odpovídají na ně prostřednictvím sofistikovaných subverzivních strategií. Projevují se v každodenním životě a na lokální úrovni a na první pohled nemusí nijak narušovat řád dominance. Scott podrobil kritice často využívané Gramsciho pojetí hegemonie, které podle něj „ignorovalo míru, v níž je většina podřízených tříd schopna na základě každodenní materiální existence proniknout do převládající ideologie a demystifikovat ji“.¹² Tvrdil, že utlačovaní si uvědomují podstatu dominantního panství a jeho ideologie. Reagují na systém útlaku a snaží se jej různými způsoby překonat, obejít či přelstít.

Scott své výzkumy zobecnil v knize *Dominance a způsoby rezistence*, v níž s využitím příkladů z různých historických období rozpracoval koncepci „skrytého přepisu“ (*hidden transcript*).¹³ Tímto termínem označil nevěřejné formy rezistence, často umně maskované zdánlivě neproblematickými způsoby jednání, k nimž sahají podřízení a vykořisťování. Scott představil celou škálu způsobů skryté rezistence, od činů čistě materiálního rázu či spontánních reakcí až po kulturní a religiózní praktiky, s jejichž pomocí si aktéři vytvářejí vlastní prostory pro snesitelnou existenci a neviditelně podkopávají na první pohled jednoznačné rozdělení moci mezi vládnoucí a ovládané. Formy rezistence odpovídají formám dominance (mohou být statusové, materiální či ideologické) a jsou vždy především reakcí na aktuální situaci. Skrytý odpor představuje „infrapolitiku“, která může být podhoubím budoucích otevřených vzpour.

Scott psal o aktivně jednajících subjektech, dobře chápajících fungování útlaku a nerovnosti včetně jejich ideologického a kulturního zakotvení. Každodenní a skrytá rezistence, probíhající za fasádou veřejných projevů konformity či podpory, je pak nejčastější formou odporu a důkazem o existenci tvůrčím způsobem provozované politiky ovládaných. „Skrytý přepis“ se stal jedním z nejvlivnějších společenskovedních konceptů rezistence, jenž umožnil rozšířit badatelský záběr za tradičně připomínané způsoby odporu. Představoval nástroj, s jehož pomocí bylo možné rozeznat podvrtný potenciál řady zdánlivě nevinných každodenních praktik. Studium rezistence se začalo zabývat lidovou orální tradicí, mýty, fámami, rituály, ale také anonymními hrozbami a útoky či rozličnými způsoby vytváření autonomních prostorů pro existenci mimo dosah nástrojů ovládaní a útlaku.

Projekt „subalterních studií“, reprezentovaný například Ranajitem Guhou, Dipeshem Chakrabartym, Gyanem Pandeyem či Parthou Chatterjeem,¹⁴ vznikl

11 SCOTT, James C.: *Weapons of the Weak*, s. 297–299.

12 *Tamtéž*, s. 317.

13 TÝŽ: *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven – London, Yale University Press 1990.

14 Indická jména zde ponechávám v jejich anglickém přepisu, především z důvodu jejich mezinárodního rozšíření a ulehčení případného dohledání další literatury publikované převážně v angličtině.

ve druhé polovině sedmdesátých let jako reakce indických historiků inspirovaných marxismem na převládající výklady dějin Indie v éře kolonialismu.¹⁵ „Subalternisté“ kritizovali jak historická vyprávění kolonizátorů, tak interpretace minulosti vytvořené indickými nacionalistickými elitami. Nové dějiny kolonialismu hodlali psát z perspektivy „zdola“ a jejich hlavními hrdiny se měli stát účastníci rolnických revolt – tedy příslušníci subalterních společenských vrstev, kteří v dosavadních výkladech buď zcela chyběli nebo v nich figurovali jako pasivní objekty „velkých dějin“. Pro historiografická bádání o rezistenci tkví význam „subalterních studií“ v jejich snaze přistupovat k této problematice z pozic historické vědy, tedy klást si typicky historiografické otázky, z nichž nejdůležitější bylo tázání po povaze pramenného materiálu, jenž by byl využitelný pro psaní reflektující řadové účastníky protikoloniálních vzpour.

Ranajit Guha, zakladatel „subalterních studií“ a historik rolnických povstání,¹⁶ se snažil rozřešit dilema každého historika, jenž hodlá rezistenci studovat z perspektivy aktérů, kteří po sobě nezanechali vlastní písemný pramenný materiál a o jejichž činnosti se může dozvědět pouze ze svědectví jejich protivníků, například představitelů koloniální moci. Guha se pokusil vytvořit metodologii, která by historikovi umožnila efektivně analyzovat dostupné prameny a získat z nich použitelné informace o akcích, postojích a představách subjektů rezistence – aby mohl nejen popsat akty odporu, ale rovněž rekonstruovat myšlení jejich původců.

V klíčové studii „Protipovstalecká próza“ z roku 1983 Guha analyzoval tři diskurzy psaní o rolnických povstáních v Indii v 18. a 19. století.¹⁷ Jak bezprostřední úřední záznamy koloniálních autorit, tak koloniální historiografie a memoárová literatura, jakož i indická nacionalistická historiografie, podle něj neuznávaly aktéry vzpour za „subjekty jejich vlastní historie“. Kolonialisté považovali rebelie za spontánní výbuchy nespokojenosti a indiští nacionalisté ignorovali jejich religiózní rozměr či lokální a kulturní zvláštnosti a interpretovali je výhradně jako součást národněosvobozeneckého hnutí, vedeného nacionalistickými elitami. Guha ukázal, že historik musí všechny dostupné materiály k tematice rolnických vzpour opatrně analyzovat, zejména rozšifrovat terminologii a narativní postupy vlastní kolonialistickému a elitářskému, respektive nacionalistickému diskurzu, a postupně se propracovat

15 K historii projektu srv. CHAKRABARTY, Dipesh: Subaltern Studies and Postcolonial Historiography. In: *Nepantla: Views from South*, roč. 1, č. 1 (2000), s. 9–32; IGGERS, Georg G. – WANG, Q. Edward – MUKHERJEE, Supriya: *A Global History of Modern Historiography*. Harlow, Pearson Longman 2008, s. 284–290; LUDDEN, David: A Brief History of Subalternity. In: TÝŽ (ed.): *Reading Subaltern Studies: Critical History, Contested Meaning, and the Globalization of South Asia*. London – New York – Delhi, Anthem Press 2002, s. 1–39. Stručný nástin v češtině viz SOMMER, Vítězslav: Postkoloniální kritika a Subaltern Studies. In: MERVART, Jan – STŘEDOVÁ, Veronika a kol.: *České, slovenské a československé dějiny 20. století*, sv. 4. Ústí nad Orlicí, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové – Of-tis 2009, s. 277–284.

16 Srv. GUHA, Ranajit: *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*. Delhi, Oxford University Press 1983.

17 TÝŽ: The Prose of Counter-Insurgency. In: TÝŽ (ed.): *Subaltern Studies: Writings on South Asian History and Society*, sv. 2. Delhi, Oxford University Press 1983, s. 1–42.

k alespoň přibližnému poznání myšlenkového světa řadových účastníků zkoumaných událostí. Takový přístup považoval za jediný způsob, jak lze rebelující rolníky, kteří po sobě nezanechali písemné pramenné materiály, vrátit zpět do historie a přiznat jim status sebevědomých a autonomních subjektů historického vývoje.

Bádání Jamese C. Scotta a „subalterních studií“ nezmiňují náhodou v článku, jehož záměrem je podnítit úvahy o možnostech konceptualizace rezistence v československé socialistické diktatuře. Scott se snažil odhalit rezistenci, která se odehrává skrytě na každodenní rovině a v době, kdy se na první pohled „nic neděje“. Guha ukázal, jak je možné analyzovat myšlenkový svět aktérů rezistence z materiálů sepsaných jejich přímými protivníky, pamětníky a historiky. Jedním z důležitých znaků československého státního socialismu bylo, že až na mimořádné výjimky nedocházelo k otevřenému odporu proti mocenskému uspořádání. Pokud lze nalézt příklady otevřené rezistence, valná většina dostupného pramenného materiálu je úřední provenience (například spisy Státní bezpečnosti) nebo se jedná o pozdější vzpomínky a sepsání vypracovaná „třetí stranou“.¹⁸ Z této perspektivy je zřejmé, že si metodologie „skrytého přepisu“ a „každodenních forem rezistence“ či přístupy „subalterních studií“ zaslouží pozornost historiků, kteří se snaží rozkrýt komplikovanou historickou realitu společenských postojů vůči státněsocialistickému panství v Československu.

Výzkum každodenní či skryté rezistence vzbudil mezi společenskými vědci značný ohlas a po čase rovněž vyvolal některé důležité kritické výtky. Mohou sloužit jako vhodný korektiv k výše představeným konceptům a také jako sonda do dalšího vývoje bádání. Nejobecnější námitka se týká pojetí moci, především vytváření schematického dualismu ovládaných a ovládajících. Obraz jejich jednoznačně konfliktního vztahu nebere v úvahu „nedualistické formy dominance“, jaké panovaly například ve státním socialismu.¹⁹ Podobně lze kritizovat také užívání tradičního zobrazení moci, která působí buď na idealistické rovině přesvědčování o vlastní legitimitě či na materialistické bázi trestání a fyzického nátlaku. Studia rezistence často vnímají moc jako buď materiální, anebo kulturní a ignorují komplexní způsoby dominance a vykořisťování, které nelze jednoduše dělit podle naznačeného schématu „fyzických či mentálních forem moci“.²⁰

S pojetím moci souvisí kritika romantizace rezistence. Vytýká badatelům, že přehlíží složitou společenskou realitu a programově se snaží hledat aktéry odporu,

18 Významné metodologické pojednání o možnostech pramenného výzkumu archiválií vzniklých z činnosti moderních policejních složek včetně konfidentů viz COBB, Richard: *The Police and the People: French Popular Protest 1789–1820*. London – Oxford – New York, Oxford University Press 1972, s. 3–48 (kapitola nazvaná „Police, veřejná autorita a její pomocníci: Předpoklady a zvyky“).

19 Viz GAL, Susan: Language and the „Arts of Resistance“. In: *Cultural Anthropology*, roč. 10, č. 3 (1995), s. 407–424. Jedná se o kritiku Scottovy knihy *Domination and the Arts of Resistance*. Další recenzní esej o knize viz TILLY, Charles: Domination, Resistance, Compliance, Discourse. In: *Sociological Forum*, roč. 6, č. 3 (1991), s. 593–602.

20 Viz MITCHELL, Timothy: Everyday Metaphors of Power. In: *Theory and Society*, roč. 19, č. 5 (1990), s. 545–577.

jejichž činnost pak s náležitě pozitivním hodnocením a osobním zaujetím popisují. Americká antropoložka Lila Abu-Lughodová navrhla analyzovat rezistenci primárně jako „diagnostiku moci“, která může pomoci lépe poznat povahu mocenských vztahů ve společnostech. Bádání o rezistenci by mělo objekt svého výzkumu zobrazovat nikoliv jako důkaz potvrzující kolaps systému útlaku či jeho slabost. Na rezistenci je třeba nahlížet z perspektivy, která vrhne více světla na komplikované a v rozličných společenských interakcích historicky se proměňující struktury moci.²¹ V tomto pojetí je studium rezistence především jedním z nástrojů hlubšího poznání fungování mocenských vztahů ve společnostech.

Třetí okruh námitek se týká zjednodušeného zobrazování aktérů rezistence či subalterních subjektů jako jednotné entity, která se vymezuje vůči dominantním společenským vrstvám. Tento přístup přehlíží rozpory uvnitř utlačovaných skupin obyvatelstva, protože ignoruje jejich vnitřní strukturování podle statusového, věkového či genderového klíče. Opět se zde jedná o romantizaci či idealizaci rezistence, podceňující kulturní situovanost jejích subjektů.²² Uvedené kritické námitky odkazují na obecnější problémy spojené s výzkumy rezistence. Přílišná identifikace autora s objekty zkoumání, vedoucí k idealizaci historických aktérů bouřících se proti systémům útlaku a vykořisťování, a přehlížení širších společenských a kulturních souvislostí mohou vést k velmi problematickým závěrům. Tato upozornění získají na naléhavosti především v závěrečné pasáži této studie, která se bude zabývat českým bádáním o „třetím odboji“.

Stoupající zájem o výzkum rezistence, jež lze zaznamenat přibližně od sedmdesátých a osmdesátých let, s sebou zároveň s enormním nárůstem odborné produkce přinesl také řadu možných definicí a typologií rezistence. Téma postupně zdomácnělo ve všech společenských vědách. K dispozici jsou historiografické či antropologické studie o rezistenci v minulosti i výsledky angažovaného výzkumu zcela současných a politicky aktuálních témat, například odporu vůči praktikám globálního kapitalismu či problematice občanského aktivismu a nenásilných forem boje.²³ V současnosti je proto takřka nemožné vytvořit všeobecně přijatelný teoretický model, jenž by vysvětlil, co společenské vědy rozumějí pod pojmem rezistence a kde se nacházejí limity jeho užívání. Antropolog Robert Fletcher v roce 2007 poznamenal: „Každý je vůči něčemu v rezistenci, až se zdá, že je čím dál těžší

21 Viz ABU-LUGHOD, Lila: The Romance of Resistance: Tracing Transformations of Power through Bedouin Women. In: *American Ethnologist*, roč. 17, č. 1 (1990), s. 41–55.

22 Viz ORTNER, Sherry B.: Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 37, č. 1 (1995), s. 173–193.

23 Srv. např. DELLO BUONO, Richard A. – FASENFEST, David (ed.): *Social Change, Resistance and Social Practices*. Leiden – Boston, Brill 2010; BOYLE, Francis A.: *Protesting Power: War, Resistance and Law*. Lanham, Rowman & Littlefield 2008. K problematice občanského aktivismu srv. ROBERTSON, Adam – GARTON ASH, Timothy (ed.): *Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present*. New York, Oxford University Press 2009. Klasickou prací z produkce angažovaných společenských věd o nenásilné rezistenci je studie: SHARP, Gene: *The Politics of Nonviolent Action*. Boston, Porter Sargent Publisher 1973.

skutečně čemukoliv vzdorovat. A rovněž je stále obtížnější o rezistenci psát.²⁴ Před badatelem snažícím se načrtnout komplexní obraz *resistance studies*, či dokonce vypracovat autoritativní typologii rezistence stojí těžko splnitelný úkol. Účelnější než hledat jasné odpovědi na otázku „Co je rezistence?“ je spíše zkoumat, jak se o rezistenci píše a které hlavní způsoby její konceptualizace se v současnosti nabízejí.

Kritickou klasifikaci existujících konceptů načrtnul již zmíněný Robert Fletcher.²⁵ Studia rezistence charakterizoval jako interdisciplinární výzkum, jenž se zaměřuje na utlačované, podřízené, subalterní či marginalizované jedince a skupiny, konkrétně na jejich potýkání s vykořisťováním a útlakem ze strany nadřazených, elitních či obecně dominantních společenských vrstev. Současně poukázal na problém „fetišizace“ a „romantizace“ rezistence a vytváření umělých dichotomií mezi rezistencí a mocí či popisování subalterních společenských skupin jako svébytné sociální kategorie. Fletcher charakterizoval tři základní přístupy k tématu: marxistický, postmoderní a koncept „každodenních forem rezistence“. Marxistické či marxismem inspirované přístupy chápou rezistenci jako otevřený odpor sebe si uvědomující třídy proti vykořisťovatelům. Odpor i dominance jsou zde vnímány jako objektivní procesy, jež jsou vysvětlovány například pomocí konceptů „hegemonie“ a „falešného vědomí“. Postmodernisté se zajímají o aktivitu marginalizovaných a nemateriálně znevýhodněných společenských skupin, jejichž rezistence vyvěrá z genderových, rasových či kulturních motivů a nemusí být vědomá. Badatelé hledají subjekt rezistence, která je relativní a liší se podle konkrétního aktéra. Relativní je také existence vykořisťování a útlatku. Koncepce „každodenních forem rezistence“, spojovaná především s dílem Jamese C. Scotta, se snaží najít střední cestu. Individuální a skrytá rezistence je podle ní stejně legitimní jako otevřený a kolektivní odpor. Záleží pouze na konkrétní situaci, která teprve určí, jakou strategii utlačovaný použije. Nejdůležitější je nalézt aktéra rezistence, jenž si uvědomuje svou situaci a dle toho volí strategie v nerovném konfliktu s mocí. Fletcher načrtnul tři základní paradigmaty, jež pomáhají definovat objekt výzkumu a z nichž mohou vycházet případné pokusy o typologizaci.

Odlišný přístup zvolily socioložky Jocelyn A. Hollanderová a Rachel L. Einwohnerová, které na základě analýzy obsáhlého vzorku odborné literatury navrhly „roztrždit“ rezistenci podle její „záměrnosti“ a „rozeznatelnosti“, tedy dvou základních kritérií, s nimiž operuje naprostá většina relevantních textů.²⁶ Důležité je, zda aktér své jednání považuje za rezistenci a zda tuto aktivitu jako akt rezistence vnímají ostatní – jednak ti, vůči nimž je rezistence namířena, jednak nezávislý pozorovatel. „Třetí stranou“ může být také sám badatel, který danou situaci zkoumá. Kombinací těchto faktorů vzniklo sedm typů rezistence, od všeobecně přijatelných variant po definice s potenciálem vyvolat nejednu odbornou polemiku (viz tabulka).

24 FLETCHER, Robert: Introduction: Beyond Resistance? In: TÝŽ (ed.): *Beyond Resistance: The Future of Freedom*. New York, Nova Science Publishers 2007, s. vii.

25 Tamtéž, s. vii–xxv.

26 HOLLANDER, Jocelyn A. – EINWOHNER, Rachel L.: Conceptualizing Resistance. In: *Sociological Forum*, roč. 19, č. 4 (2004), s. 533–554.

Typy rezistence podle Hollanderové a Einwohnerové²⁷

	Zamýšlí aktér svůj čin jako rezistenci?	Je čin rozeznán jako rezistence	
		tím, na koho je zacílen?	pozorovatelem?
Otevřená rezistence	Ano	Ano	Ano
Skrytá rezistence	Ano	Ne	Ano
Bezděčná (neúmyslná) rezistence	Ne	Ano	Ano
Rezistence definovaná tím, na koho má být namířena	Ne	Ano	Ne
Externě definovaná rezistence	Ne	Ne	Ano
Ztracená rezistence (neobjevená rezistence)	Ano	Ano	Ne
Pokus o rezistenci (zamýšlená rezistence)	Ano	Ne	Ne
Žádná rezistence	Ne	Ne	Ne

Autorky ukázaly, jaké strategie může historik, antropolog či sociolog využít, když píše o rezistenci, respektive podle jakého klíče lze konstruovat objekty výzkumu. Z načrtnutého schématu je zřejmé, že se nabízí celá škála možností, jak k tématu přistoupit a které projevy zahrnout pod termín rezistence či je naopak z výzkumu zcela vyloučit.²⁸ Rezistence tedy není uzavřený koncept, který lze lehce a přehledně klasifikovat. Vždy se jedná o specifický badatelský konstrukt, jehož podobu ovlivňují oborové standardy jednotlivých společenských věd, teoretické zakotvení výzkumu, konkrétní pramenný materiál a v neposlední řadě také unikátní soubor hodnot a představ o světě, v němž jsou výzkumy rezistence situovány.

Téma rezistence má často aktuální politický a společenský rozměr a vědci nejsou jedinými hráči, kteří se na tomto poli pohybují. Příkladem může být problematika odporu vůči moderním evropským diktaturám, která se stala náplní velkého množství odborných studií, ale také nástrojem politiky paměti a podstatnou sou-

²⁷ Tamtéž, s. 544.

²⁸ Byl rovněž učiněn pokus konfrontovat načrtnuté schéma s materiálem shromážděným v několika případových historiografických studiích. Experiment vyústil v odlišnou a jednodušší typologii, která uvádí čtyři základní typy rezistence: otevřenou (např. povstání), skrytou („každodenní formy rezistence“), nevědomou a konstruovanou. (Srv. IRA, Jaroslav – KALIVODOVÁ, Eva – SARGENT, Andrew – LARGUÈCHE, Aladin: Outcomes and Outlooks: Resistance after the Case Studies. In: KLUSÁKOVÁ, Luďa – MOLL, Martin ad. (ed.): *Crossing Frontiers, Resisting Identities*. Pisa, Pisa University Press 2010, s. 223–244.)

částí historických vyprávění, o něž se opírala či opírá legitimita státních zřízení, politických reprezentací či vlivných pamětnických skupin.²⁹

Rezistence ve dvou německých diktaturách

Specifickým výzkumem, jenž musel reflektovat politickou a společenskou citlivost tématu a současně procházel pozoruhodným metodologickým vývojem, je bádání o rezistenci vůči nacistickému panství ve třetí říši a výzkumy odporu vůči socialistické diktatuře v Německé demokratické republice. Téma protinacistické rezistence získalo na významu bezprostředně po skončení druhé světové války a následném ustavení dvou německých států. Ve Spolkové republice se prvotní zpracování problematiky týkalo především odporu konzervativních elit, symbolizovaného atentátem na Adolfa Hitlera 20. července 1944, a soustřeďovalo se na politická témata a činnost významných jednotlivců. Od šedesátých let byl patrný zájem o výzkum komunistických a socialistických odbojových organizací, antifašistického exilu a politické programatiky odboje. V následujících dvou desetiletích došlo k rozmachu sociálněhistorického bádání, které se zaměřilo na výzkum postojů obyvatelstva, každodennosti, regionálních specifik, rezistence dělnictva a dalších sociálních skupin. Součástí sociálněhistorického trendu byl také objev rozličných způsobů nonkonformního chování jako prvořadého badatelského tématu.³⁰ Obrazy odporu proti nacismu se rovněž staly důležitou součástí zakladatelských mýtů obou německých států.³¹

Sociálněhistorický obrat v německém výzkumu přinesl řadu důležitých metodologických inovací, současně však otevřel debaty o limitech analýzy odporu proti diktatuře a z ní vycházejících interpretací nacistické minulosti. Německé polemiky otevřela publikace výsledků rozsáhlého výzkumného projektu „Bavorsko v éře naci-

29 Srv. PEZZINO, Paolo: Italian resistance between history and memory. In: *Journal of Modern Italian Studies*, roč. 10, č. 4 (2005), s. 396–412; WEBSTER, Wendy: “Europe against the Germans”: The British Resistance Narrative, 1940–1950. In: *Journal of British Studies*, roč. 48, č. 4 (2009), s. 958–982; BRACHER, Nathan: Remembering the French Resistance: Ethics and Poetics of the Epic. In: *History & Memory*, roč. 19, č. 1 (2007), s. 39–67; REID, Donald: Resistance and Its Discontents: Affairs, Archives, Avowals, and the Aubracs. In: *The Journal of Modern History*, roč. 77, č. 1 (2005), s. 97–137.

30 VIZECKERT, Rainer: Die Vergleichbarkeit des Unvergleichbaren: Die Widerstandsforschung über die NS-Zeit als methodisches Beispiel. In: POPPE, Ulrike – ECKERT, Rainer – KOWALCZUK, Ilko-Sascha: *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung: Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, Ch. Links 1995, s. 72. Dále srv. ORBACH, Danny: Criticism Reconsidered: The German Resistance to Hitler in Critical German Scholarship. In: *The Journal of Military History*, roč. 75, č. 2 (2011), s. 565–590.

31 Srv. NIVEN, Bill: *Facing the Nazi Past: United Germany and the Legacy of the Third Reich*. London – New York, Routledge 2002, s. 62–94. Pro východoněmecké využívání antifasismu srv. SCHMIDT, Rüdiger: Sieger der Geschichte? Antifaschismus im „anderen Deutschland“. In: GROßBÖLTING, Thomas (ed.): *Friedenstaat, Leseland, Sportnation? DDR-Legenden auf dem Prüfstand*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2010, s. 208–229.

smu“ (*Bayern in der NS-Zeit*), který v mnichovském Ústavu pro soudobé dějiny vedl historik Martin Broszat. Prosazoval termín „rezistence“ (*Resistenz*), jenž měl jakožto neutrální pojem označovat chování, které ohraničovalo či omezovalo nacistické panství a vytvářelo prostory, kam nacistická moc a ideologie nezasahovaly vůbec či pouze v omezené míře. Mezi relativně nezávislé struktury, jimž byla rezistence vlastní, údajně patřily církve a náboženská společenství, byrokracie, armáda nebo dělnictvo. Rezistenci Broszat rozuměl uplatňování způsobů chování odporujících nacismu, obranu institucionálních kompetencí, hospodářsko-sociálních zájmů nebo právních, sociálních či kulturních norem, aktivní jednání jednotlivců nebo skupin (stávka), občanskou neposlušnost (odmítnutí zdravit nacistickým pozdravem, neúčast na shromážděních, porušování zákazů), vytváření společenství mimo oficiální organizace, nebo také vnitřní odmítnutí nacismu a z toho vyplývající „imunitu“ vůči jeho propagandě a společenským normám.³² Důležitější než politické či etické motivace zde bylo především reálné působení rezistence při omezování nacistické moci. Broszatova koncepce měla vynést na světlo dosud přehlížené, avšak široce rozšířené formy odporu, rozbít představu o společnosti ve třetí říši jako homogenním monolitu a přispět k historizaci nacismu.³³

Nasměrování pozornosti historiků ke každodenním formám odporu vedlo k extenzivnímu výzkumu různých sociálních, profesních a religiálních *milieu*, mládežnických subkultur či projevů nonkonformismu. Současně však Broszatův koncept vyvolal značně kritické reakce a následné pokusy o odlišné typologie opozice, odporu a odboje. Kritika mířila jednak na sám použitý pojem, jenž mohl být nerosozumitelný v mezinárodním kontextu výzkumu druhé světové války (například ve francouzštině či italštině termín „rezistence“ označuje otevřený odboj a má tak morálně zcela odlišné konotace). Podle Detleva Peukerta či Iana Kershawa používání Broszatova konceptu mohlo zatemnit skutečnost, že ve třetí říši současně koexistoval částečný souhlas i částečný nesouhlas a postoje většiny obyvatelstva byly převážně loajální.³⁴ Britský historik Ian Kershaw pak ve studii o „odboji bez lidu“ (*Widerstand ohne Volk*) kritizoval skutečnost, že používání širokého konceptu rezistence může mít za následek přehlédnutí rozhodující skutečnosti, že se nacismus v Německu těšil masivní podpoře až do samého konce druhé světové války a že

32 Viz BROSZAT, Martin – FRÖHLICH, Elke: *Alltag und Widerstand: Bayern im Nationalsozialismus*. München – Zürich, Piper 1987, s. 49–73. Teoretické rozpracování konceptu viz HÜTTENBERGER, Peter: Vorüberlegungen zum „Widerstandsbegriff“. In: KOCKA, Jürgen (ed.): *Theorie in der Praxis des Historikers: Forschungsbeispiele und ihre Diskussion*. (Geschichte und Gesellschaft, zvláštní č. 3.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1977, s. 117–139.

33 K Broszatově koncepci historizace nacismu srv. BROSZAT, Martin: Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus. In: TÝŽ: *Nach Hitler: Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag 1988, s. 266–281.

34 Viz STÖVER, Bernd: Leben in Deutschen Diktaturen: Historiographische und methodologische Aspekte der Erforschung von Widerstand und Opposition im Dritten Reich und in der DDR. In: POLLACK, Detlef – RINK, Dieter (ed.): *Zwischen Verweigerung und Opposition: Politischer Protest in der DDR 1970–1989*. Frankfurt/M. – New York, Campus 1997, s. 30–53.

zdrojem této podpory byly rovněž skupiny obyvatelstva, které kritizované pojetí označovalo za nositele každodenního odporu či odmítání.³⁵

Peter Fritzsche navázal na kritiku přehlížení masové a dlouhodobé podpory nacismu mezi „obyčejnými“ Němci a poukázal na skutečnost, že přes nezpochybnitelné projevy odmítání některých aspektů nacismu lze v případě třetí říše hovořit o vysoce stabilní podpoře nacistického politického projektu a jeho nepřehlédnutelné legitimitě v očích většiny obyvatelstva. Zjevně narážel na široce rozšířené bádání zdůrazňující a současně přeceňující nonkonformní postoje obyvatelstva a jeho odpor vůči vybraným projevům nacismu, když se v titulu své studie tázal: „Kam se poděli všichni ti nacisté?“³⁶ Kritickou analýzu Broszatova modelu a možností jeho užívání z perspektivy sociálních dějin provedli Klaus-Michael Mallmann a Gerhard Paul.³⁷ Na základě vlastních empirických výzkumů navrhovali nahradit termín rezistence spíše spojením „loajální odpor“ či „loajální nevole“. Rovněž napadli tezi o rezistenci jako „ohraničování nacistického panství“. Z vnitřních konfliktů v komplikované mocenské struktuře nacismu se dle jejich názoru uměle vytvářely externí, mimosystémové faktory a v podstatě se tak dále reprodukovalo již překonané totalitární pojetí moci. Z výše nastíněné debaty se vymykalo pojetí, které prezentoval Michael Geyer. Kritizoval dosavadní bádání především za moralizování, aktuálně legitimizační úlohu a nepochopení reálných společenských důsledků nacistického ovládnutí Evropy. Význam rezistence spatřoval v „morální politice“ znovunalezání a vytváření lidské solidarity v éře násilí a naprostého rozvratu evropských společností. Podle Geyera tkví morální dimenze a hlavní význam odporu v odmítnutí násilí, jež bylo konstitutivní složkou nacistické vlády, a ve snaze znovu vytvořit základní mezilidské vazby na základě solidarity s „jinými“. Rezistenci chápal jako součást nikdy nekončícího procesu vytváření solidárního lidského společenství.³⁸

Diskuse o sociálněhistorickém výzkumu nacismu s sebou přinesla také pokusy o typologizace odboje a odporu. Autoři používali termíny jako odboj, protest, nonkonformita, dissent, odepření či odmítnutí a různě je strukturovali na ose znázorňující míru nesouhlasu a odporu.³⁹ Přehnaná záliba v typologiích a klasifikacích se

35 KERSHAW, Ian: „Widerstand ohne Volk?“. Dissens und Widerstand im Dritten Reich. In: SCHMÄDEKE, Jürgen – STEINBACH, Peter (ed.): *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus: Die deutsche Gesellschaft und der Widerstand gegen Hitler*. München – Zürich, Piper 1986, s. 779–798.

36 FRITZSCHE, Peter: Where Did All the Nazis Go? Reflections on Resistance and Collaboration. In: *Tel Aviver Jahrbücher für deutsche Geschichte*, sv. 23: *Nationalsozialismus aus heutiger Perspektive*. Tel Aviv, Universität Tel Aviv 1994, s. 191–214.

37 VIZ MALLMANN, Klaus-Michael – PAUL, Gerhard: Resistenz oder loyale Widerwilligkeit? Anmerkungen zu einem umstrittenen Begriff. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 41, č. 2 (1993), s. 99–116.

38 VIZ GEYER, Michael: Resistance as Ongoing Project: Visions of Order, Obligations to Strangers, and Struggles for Civil Society, 1933–1990. In: GEYER, Michael – BOYER, John W.: *Resistance Against the Third Reich 1933–1990*. Chicago – London, The University of Chicago Press 1994, s. 325–350.

39 Srv. např. STÖVER, Bernd: *Leben in Deutschen Diktaturen*, s. 33 n. (viz pozn. 34). Nástin jedné z možných typologizací viz LÖWENTHAL, Richard: Einleitung: Widerstand im tota-

po roce 1990 odrazila také v počínajícím výzkumu východoněmecké socialistické diktatury, který zjevně navazoval na dřívější zkoumání odboje proti nacismu. Debata o rezistenci ve státním socialismu se týkala především terminologie, tedy způsobů pojmenování pro společenské vymezování vůči režimu SED (Jednotné socialistické strany Německa). Beze změny však zůstal základní obraz mocenské struktury postavený na dichotomii společnosti a politické moci. Rezistenci pak autoři dělili podle jejích forem do jednotlivých kategorií.⁴⁰ Měřítkem se jim stala míra političnosti protestu posuzovaná dle tradičního pojetí politiky. Zjednodušené pojetí moci jako jednostranného systému nátlaku ze strany „režimu“ pak představovalo další problém obvykle značně schematických typologizací.

Jaký tedy zvolit badatelský přístup, aby se studium rezistence vyhnulo její romantizaci či prvoplánové heroizaci, překonalo dichotomické pojetí moci a zařadilo fenomén odporu do složité a nejednoznačné sociální reality? Německý výzkum nacismu a východoněmecké socialistické diktatury proslavil koncept *Eigensinn*, jenž otevřel nové perspektivy zkoumání rezistence v kontextu každodenního života v moderních diktaturách. Sám pojem *Eigensinn* má velmi zajímavou historii a je obtížné jej adekvátně přeložit do češtiny. Nabízejí se slova „svěhlavost“ či „umíněnost“. Vzhledem k jeho významové šíři budu v této studii používat původní německý termín. Do historiografie soudobých dějin jej s vědomím jeho bohaté prehistorie uvedl Alf Lüdtke.⁴¹ Na konci 18. století osvícenští vzdělanci, kteří chtěli vychovávat společnost a vyžadovali striktní disciplínu, užívali pojem *Eigensinn* při popisu chování „neotesané“ a „nevychované“ lůzy, zatvrzelé či neschopné podřídit se autoritě a socializovat se ve „slušné společnosti“. Význam slova byl tedy primárně negativní a odkazoval k chování chápanému vzdělanými elitami jako projevy necivilizovanosti. S termínem pracoval také Georg W. F. Hegel ve *Fenomenologii ducha*, především v oddílu o dialektice pána a raba, v němž analyzoval nutné fáze procesu získávání

len Staat. In: LÖWENTHAL, Richard – MÜHLEN, Patrik von zur: *Widerstand und Verweigerung in Deutschland 1933 bis 1945*. Bonn, Dietz 1984, s. 11–24.

40 Vlivná typologie, jejímž autorem je Ilko-Sascha Kowalczyk, klasifikuje „formy odporu“ následovně: společenské odmítání, sociální protest, politický dissent a masový protest (srv. KOWALCZYK, Ilko-Sascha: *Von der Freiheit, Ich zu sagen: Widerständiges Verhalten in der DDR*. In: POPPE, U. – ECKERT, R. – KOWALCZYK, I.-S.: *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung*, s. 85–115 (viz pozn. 30). Dále srv. např. NEUBERT, Erhart: *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Berlin, Ch. Links 1997, s. 25–33. Českému čtenáři tyto koncepty představili Tomáš Vilímek a Petr Blažek (VILÍMEK, Tomáš: *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Vyšehrad 2010, s. 37–45; BLAŽEK, Petr: *Typologie opozice a odporu proti komunistickému režimu: Přehled koncepcí a limity bádání*. In: TÝŽ (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Praha, Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy – Dokořán 2005, s. 10–24).

41 Srv. LÜDTKE, Alf: *Eigen-Sinn: Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*. Hamburg, Ergebnisse 1993, s. 9 n.; TÝŽ: *Geschichte und Eigensinn*. In: Berliner Geschichtswerkstatt (ed.): *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte: Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Red. Heike Diekwisch ad. Münster, Westfälisches Dampfboot 1994, s. 140 n.

zkušenosti svobody.⁴² Soudil, že rab, pracující pro pána, se nikdy nemůže plně osvobodit, pokud neprodělá zkušenost strachu o život v rámci boje o uznání. Hegel napsal: „Mít svou vlastní hlavu je svéhlavost, svoboda, která se ještě zastavuje v otroctví.“⁴³ Rab tedy má své vlastní mínění, „svou vlastní hlavu“, to však ještě nezaručuje, že je skutečně svobodným individuem.

Lüdtke se pojmu *Eigensinn* chopil v rámci koncepce „panství jako sociální praxe“. Ta mocenskou strukturu nezobrazovala jako statickou entitu fungující na principu udílení příkazů a jejich plnění, nýbrž jako „silové pole“ prostoupené neustálou interakcí všech přítomných hráčů, včetně podřízených či zdánlivě ovládaných sociálních skupin a jednotlivců. Mocenský systém vzniká a funguje v těchto vzájemných vztazích.⁴⁴ Jak ukázal Lüdtke ve své průkopnické práci o německém dělnictvu v éře císařství, výmarské republiky a nacismu, historik zkoumající *Eigensinn* se zaměřuje na každodenní rozměr vytváření panství a analyzuje praktiky, jimiž si jedinec vysvětluje a následně přetváří společenskou realitu, která jej obklopuje.⁴⁵ Tyto způsoby jednání a myšlení často neodpovídají představám a nárokům dominantní ideologie. Může se jednat jak o projevy odporu nebo distance, tak i pasivity, apatie, přizpůsobení, oportunismu či přímo přitakání. Lüdtke trefně poznamenal, že v Německu po roce 1933 byly postoje „*Eigensinn* a strpění, ne-li přímo přijetí, často dvěma stranami těžce mince“.⁴⁶

Pro potřeby výzkumu socialistické diktatury využil *Eigensinn* Thomas Lindenberger. Neoznačoval tímto pojmem v souhrnu rezistenci, dissent a podobné aktivity, ale individuální činnost „udílení smyslu“ vlastnímu jednání a postojům v rámci mocenských vztahů způsobem, jenž nemusí být očekávatelný z hlediska dominantní ideologie.⁴⁷ Není to pouze negativní vymezení, nýbrž velmi pestrá škála praktik. Projevy *Eigensinn* podvracejí, či přímo boří mocenský systém, současně jej však mohou svým specifickým způsobem reprodukovat a udržovat tak jeho stabilitu.⁴⁸ Tento koncept vkládá fenomén rezistence do širšího sociálního kontextu a snaží se jej vysvětlovat z perspektivy rozličných interakcí, které provázejí rozporuplný

42 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Fenomenologie ducha*. Praha, Československá akademie věd 1960, s. 154–161.

43 V originálu věta zní: „Der eigene Sinn ist Eigensinn, eine Freiheit, welche noch innerhalb der Knechtschaft stehenbleibt.“ V textu článku jsem použil překlad, jež mi laskavě poskytl Ivan Landa. Jan Patočka v citovaném českém vydání *Eigensinn* překládá pojmem „libovůle“: „Vlastní vůle je libovůle, svoboda, která se ještě zastavuje v otroctví.“

44 Srv. LÜDTKE, Alf: Einleitung: Herrschaft als soziale Praxis. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft als soziale Praxis: Historische und sozial-anthropologische Studien*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1991, s. 9–63. Dále srv. LINDENBERGER, Thomas: Die Diktatur der Grenzen: Zur Einleitung. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1999, s. 21 n.; TÝŽ: The Fragmented Society: „Societal Activism“ and Authority in GDR State Socialism. In: *Zeitgeschichte*, roč. 37, č. 1 (2010), s. 4.

45 Srv. LÜDTKE, A.: *Eigen-Sinn* (viz pozn. 41).

46 TÝŽ: *Geschichte und Eigensinn*, s. 151 (viz pozn. 41).

47 Viz LINDENBERGER, T.: The Fragmented Society, s. 4.

48 TÝŽ: Die Diktatur der Grenzen, s. 23–26.

proces utváření moci. Odpor zde figuruje jako jeden z možných způsobů jednání, jako součást mnohem širšího rejstříku praktik, jimiž jedinec „svéhlavě“ a „po svém“ reaguje na proměny prostředí, v němž žije. Socialistická diktatura nahlížená touto optikou se pak jeví jako živý organismus plný aktivně jednajících aktérů, a nikoliv jako nehybný „totalitní“ monolit či pole jednoznačného konfliktu mezi „režimem“ a společností.⁴⁹

Výzkum stalinismu a problém rezistence

K podobným závěrům jako německý sociálněhistorický výzkum dospěla také americká historiografie sovětského komunismu. Tento směr bádání prošel od konce čtyřicátých let pozoruhodným vývojem. Z historiografické složky někdejší sovětologie se postupně stal progresivní historiografický projekt, jenž v rámci „revizionistického“ obratu sedmdesátých a osmdesátých let a pozdějšího nástupu takzvaných postrevizionistů významně reinterpretoval zažitě výklady dějin Sovětského svazu.⁵⁰ Americké diskuse o rezistenci měly odlišný náboj než polemiky probíhající v německém prostředí. Díky takřka univerzálnímu používání termínu *resistance* pro rozličné projevy nesouhlasu a odporu byla méně akcentována sémantická rovina problému a z ní vyplývající typologizační mánie. Větší důraz byl kladen na problémy spojené s využíváním dostupného archivního materiálu či s postižením rozličných variant společenských reakcí na snahy o realizaci utopických vizí komunistického politického projektu.

Narozdíl od českého případu, v němž je téma rezistence ve státním socialismu úzce spjato s představami o totalitním panství a heroickém odporu vůči němu, v americkém výzkumu stalinismu se podobné otázky dostaly do hledáčku historiků v rámci sociálněhistorického bádání, které významným způsobem narušilo totalitární model komunismu. Jestliže první vlna „revizionistického“ výzkumu sovětské společnosti akcentovala téma společenské podpory stalinismu (například na základě studia sociální mobility), problematika odporu vůči němu přišla na řadu později, v souvislosti s širšími možnostmi přístupu k archivním materiálům.⁵¹ Výzkum nesouhlasu či otevřeného vzdoru měl především ilustrovat pestrou sociální realitu

49 K dalším pokusům o využití konceptu *Eigensinn* při výzkumu NDR srv. HUININK, Johannees – MAYER, Karl Ulrich – DIEWALD, Martin – SOLGA, Heike – SØRENSEN, Annette – TRAPPE, Heike: *Kollektiv und Eigensinn: Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin, Akademie 1995; RICHTER, Sebastian: *Norm und Eigensinn: Die Selbstlegitimation politischen Protest in der DDR 1985–1989*. Berlin, Metropol 2007.

50 K vývoji sovětologie a amerického bádání o SSSR srv. ENGERMAN, David C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of American Soviet Experts*. Oxford, Oxford University Press 2009. K vývoji historiografie dějin SSSR z perspektivy střídání výzkumných paradigmat srv. FITZPATRICK, Sheila: Revisionism in Soviet History. In: *History & Theory*, roč. 46, č. 4 (2007), s. 77–91.

51 Srv. FITZPATRICK, Sheila: Popular Opinion in Russia under Pre-War Stalinism. In: CORNER, Paul (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes: Fascism, Nazism, Communism*. Oxford, Oxford University Press 2009, s. 19–32.

sovětského Ruska. Rezistence sloužila jako další důkaz neudržitelnosti teze o totálním ovládnutí společnosti bolševickou stranou a jejími předáky.

Ve druhé polovině devadesátých let vyšly dvě důležité publikace, které se pokusily vrhnout nové světlo na situaci v některých složkách sovětské společnosti třicátých let. Prvním titulem byla široce diskutovaná práce Sarah Daviesové o veřejném mínění v letech 1934 až 1941, kterou autorka založila na nově zpřístupněných „svodkách“ sovětské tajné policie o náladách a postojích obyvatelstva.⁵² Jejím záměrem bylo prezentovat celou šíři hlasů kritiky a nesouhlasu, které se ozývaly v sovětské společnosti zažívající období závažných politických a ekonomických změn. Současně se snažila ukázat, jak vnitřně rozporuplné byly postoje obyvatel, kdy „kritika jedné politiky mohla znamenat podporu jiné“ a „prvky souhlasu a disentu, konformity a rezistence mohly koexistovat u jednoho individua“.⁵³ Vyjádření kritiky, nesouhlasu či odporu totiž nemuselo nutně znamenat odmítnutí socialismu či sovětského systému. Se závažnými výtkami vůči knize vystoupil německý historik Jochen Hellbeck, jenž kritizoval způsob, jímž Daviesová pracovala s prameny policejní provenience. Tvrdil, že podcenila dobový význam sovětské ideologie. Dle Hellbecka byl způsob, jakým představitelé bezpečnostních orgánů referovali o projevech nesouhlasu v sovětské společnosti a dalších „nešvarech“, v první řadě odrazem jejich vlastního přesvědčení o mobilizační a transformační povaze stalinismu a je třeba jej vnímat spíše jako sebereflexi ideologických základů sovětského režimu než jako popis autentických postojů obyvatelstva.⁵⁴

Odlišný přístup k otázkám nesouhlasu a otevřeného odporu vůči stalinismu zvolila kanadská historička Lynne Violová, přední odbornice na problematiku kolektivizace zemědělství v Sovětském svazu. Poté co zpracovala působení dělnických kolektivizačních agitátorů na sovětském venkově,⁵⁵ nahlédla na téma socializace vesnice z opačné perspektivy. Výzkum kultury rolnického odporu vůči kolektivizaci vyústil v sepsání její dosud nejvýznamnější práce *Rolníci rebelové za Stalinovy vlády: Kolektivizace a kultura rolnického protestu*.⁵⁶ Violová se inspirovala koncepcemi Jamese C. Scotta a starší prací Daniela Fielda o rolnických nepokojích v carském Rusku.⁵⁷ Rezistenci vůči kolektivizaci analyzovala jako sociálně-kulturní fenomén a vylíčila

52 DAVIES, Sarah: *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, propaganda and dissent, 1934–1941*. Cambridge, Cambridge University Press 1997. K diskusi o knize srv. PLAMPER, Jan: *Beyond Binaries: Popular Opinion in Stalinism*. In: CORNER, P. (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes*, s. 64–80.

53 DAVIES, S.: *Popular Opinion in Stalin's Russia*, s. 186.

54 HELLBECK, Jochen: *Speaking Out: Languages of Affirmation and Dissent in Stalinist Russia*. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, roč. 1, č. 1 (2000), s. 78 n.

55 VIOLA, Lynne: *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. Oxford, Oxford University Press 1989.

56 TÁŽ: *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Protest*. Oxford – New York, Oxford University Press 1996. K tématu srv. také další práci z poloviny 90. let: FITZPATRICK, Sheila: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. Oxford – New York, Oxford University Press 1995.

57 Srv. FIELD, Daniel: *Rebels in the Name of the Tsar*. Boston – London – Sydney – Wellington, Unwin Hyman 1989 (1. vydání 1976).

velmi pestrhou škálou projevů odporu: od skrytých a subverzivních praktik, jakými bylo šíření fám a katastrofických či milenaristických vizí, přes fenomén rolnických stížností až po otevřené, násilné akty odporu vrcholící v rolnických povstáních. Konflikt na sovětském venkově ve třicátých letech popsala jako střet dvou zcela odlišných kultur. Její kniha přinesla nejen popis forem rezistence, ale také analýzu bohatého myšlenkového světa sovětského rolnictva, z nějž kultura odporu vyrůstala. Současně upozornila na limity zdánlivě všemocného stalinského režimu, pro nějž byl venkov po dlouhou dobu neznámým a těžko kolonizovatelným kontinentem.

Široké možnosti sociálně-kulturního výzkumu rezistence v éře stalinismu prezentoval také sborník případových studií sestavený Lynne Violovou, jenž obsahoval příspěvky věnované dělnictvu, náboženským a národnostním skupinám či homosexuálům.⁵⁸ Studie upozornily na množství perspektiv, z nichž lze nahlížet fenomén nesouhlasu či vymezování vůči stalinismu. Violová současně varovala před nástrahami takového výzkumu. Zdůraznila, že je třeba rezistenci vnímat jako „pouhou část, či spíše malou část, v širokém spektru společenských reakcí na stalinský stát, které zahrnovalo vzájemnou shodu, adaptaci, podvolení se, apatii, vnitřní emigraci, oportunismus a podporu. Pokud pomineme tuto škálu projevů, riskujeme, že opět zredukujeme režim na démonickou sílu a společnost na nediferencovaný celek.“⁵⁹ Uvědomovala si tak nebezpečí mytologizace rezistence a vytváření nových stereotypů včetně obnovení staré známé dichotomie „stát versus společnost“.

Důležitou prezentaci pohledů na fenomén rezistence v ruských a sovětských dějinách předložil na počátku roku 2000 časopis *Kritika*, vydávaný s podtitulem *Explorations in Russian and Eurasian History* na Indianské univerzitě v Bloomingtonu, který vznikl převážně jako fórum tehdy nastupující generace „postrevizionistických“ historiků.⁶⁰ Kromě již zmíněných textů Lynn Violové a Jochena Hellbecka obsahovalo úvodní číslo další příspěvky, které rozšířily pojetí studia lidového odporu a protestu vůči autoritám a ukázaly, že je lze pojmut ze zcela rozdílných až protichůdných perspektiv. Michael David-Fox přirovnal studium rezistence k „přeletu nad kalnými vodami Bermudského trojúhelníku, třístranného vztahu států, subjektů a historiků“.⁶¹ Za důležitý přitom označil zejména proces vytváření rezistence. Upozornil na skutečnost, že i ty nejautoritativnější režimy často nedokázaly existující rezistenci zaregistrovat nebo ji naopak státní aparát sám „vynalézal“. Za této situace získává na důležitosti role historika, který do výzkumu vkládá vlastní hodnoty a předsta-

58 VIOLA, Lynne (ed.): *Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s*. Ithaca – London, Cornell University Press 2002.

59 TÁŽ: Popular Resistance in the Stalinist 1930s: Soliloquy of a Devil's Advocate. In: TÁŽ (ed.): *Contending with Stalinism*, s. 43. Původní verze studie viz TÁŽ: Popular Resistance in the Stalinist 1930s: Soliloquy of a Devil's Advocate. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, roč. 1, č. 1 (2000), s. 45–69.

60 Diskusi o rezistenci obsahovalo 1. číslo z roku 2000. Příspěvky vyšly později rovněž v samostatné publikaci opatřené úvodem editorů: DAVID-FOX, Michael – HOLQUIST, Peter – POE, Marshall (ed.): *The Resistance Debate in Russian and Soviet History*. (Kritika Historical Studies, sv. 1.) Bloomington, Slavica 2003.

61 DAVID-FOX, Michael: Whither Resistance? In: *Kritika*, roč. 1, č. 1 (2000), s. 161.

vy. V předmluvě ke knižnímu vydání studií editoři svazku konstatovali, že téma rezistence je „politickým minovým polem“ a svádí historiky k přeceňování projevů odporu, což má za následek dezinterpretaci fungování státního socialismu.⁶²

Nejzávažnější výtky dosavadnímu výzkumu rezistence v éře stalinismu adresovali v rámci této debaty Jochen Hellbeck a Anna Krylovová, historici reprezentující rozvíjející se výzkum sovětských mentalit. Hellbeck vycházel ze studia osobních deníků z doby stalinismu, který později završil ve známé monografii *Revoluce mé mysli*.⁶³ Ve studii pro *Kritiku* pracoval s pojmem „dissent“, označujícím projevy vnitřního konfliktu individua konfrontovaného s revolučními nároky komunismu. Hellbeck v závěru textu poznamenal, že na základě studia autobiografických pramenů se „nesouhlasící (*dissenting*) ‘subjekty v éře stalinismu’ mnohem častěji jeví spíše jako osobnosti v krizi, toužící překonat své bolestné odloučení od kolektivu sovětského lidu, než jako hrdinní liberální či předliberální autonomní činitelé“.⁶⁴ Z podobných pozic kritizovala bádání o rezistenci také americká historička ruského původu Anna Krylovová, když označila dosavadní užívanou metodologii za přenášení konceptu „liberálního subjektu“ do sovětského prostředí. Odpor vůči stalinismu je podle ní chybně zobrazován jako znovuzrození liberálního ducha z jediného možného dilematu, jež údajně stálo před individuem v době stalinismu: buď se s režimem zcela identifikovat, anebo se s ním zcela rozejít. Krylovová naopak navrhla perspektivu, která zobrazuje „sovětský subjekt“ jako osobnost, jež je neustále v přerodu a mění se v kontextu radikálních sociálních a kulturních transformací, které stalinismus přinášel.⁶⁵

Diskuse v revue *Kritika* ukázala, jak široká je nabídka možných přístupů ke studiu rezistence. Přes značné rozdíly v metodologii i výsledných interpretacích bylo zřejmé, že se všichni zúčastnění shodnou na tom, že rezistenci nelze zkoumat jako osamocený fenomén, nýbrž je třeba ji integrovat do širšího kontextu výzkumů „rozličných, a dokonce protichůdných reakcí na působení autorit“.⁶⁶ Rekapitulace amerického bádání o rezistenci za stalinismu ukázala, že se psaní o formách odporu neobejde bez silného důrazu na sociálně-kulturní aspekty a každodennost. Uvedené příklady naznačují, že téma nevyžaduje vytváření složitých typologií či závazných definic rezistence. V konečném důsledku je to především sám historik, kdo určí, co chápe pod termínem rezistence a jak ji hodlá situovat nejen v širších politických, sociálních a kulturních souvislostech zkoumaného období, ale také v kontextu dosavadního historiografického a společenskovědního bádání.

62 DAVID-FOX, Michael – HOLQUIST, Peter – POE, Marshall: Editors' Introduction: Resistance Pro and Contra. In: TÍŽ: *The Resistance Debate in Russian and Soviet History*, s. 7.

63 HELLBECK, Jochen: *Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin*. Cambridge – London, Harvard University Press 2006.

64 TÍŽ: *Speaking Out*, s. 96 (viz pozn. 54).

65 KRYLOVA, Anna: The Tenacious Liberal Subject in Soviet Studies. In: *Kritika*, roč. 1, č. 1 (2000), s. 119–146.

66 DAVID-FOX, M. – HOLQUIST, P. – POE, M.: Editors' Introduction, s. 11.

Od „třetího odboje“ ke kritické historiografii

Již letmý pohled na dosavadní českou historiografickou produkci o rezistenci v Československu po roce 1948 naznačuje, že situace na tomto poli není příliš potěšitelná. Problémem není nezáměr historiků, nýbrž nevalná úroveň metodologické reflexe a přehnaná politizace tématu.⁶⁷ Výjimku tvoří především výzkum opozičních skupin v letech takzvané normalizace, jenž si za dvacet let existence moderních českých soudobých dějin vydobyl silnou pozici a dokázal vyprodukovat nejednu důležitou práci.⁶⁸ Především v textech Milana Otáhalo je zřetelná snaha zasadit opozici do širších souvislostí vývoje státu a společnosti. Podobné pokusy jsou v českém bádání o rezistenci v socialistické diktatuře spíše výjimkou, přičemž zatím posledním a bohužel ojedinělým příspěvkem k problematice studia společenských reakcí na politické panství je studie Stanislava Kokošky věnovaná výzkumu poměrů v Protektorátu Čechy a Morava.⁶⁹ Směr výzkumu, který dokázal otevřít témata, jež mají blízko k sociálně-kulturním konceptům „každodenní rezistence“, částečně reprezentují práce o subkulturách mládeže.⁷⁰ Také zde jsou však snahy o zpracování vymykající se čistě empirickému popisu spíše výjimkou než pravidlem.⁷¹ Metodologicky podnětné texty

67 Koncept „třetího odboje“, opírající se o ostré dichotomie využívané při zobrazování společenské reality státního socialismu, se pozoruhodně vymykal obecnému vývoji české historiografie soudobých dějin v posledních dvaceti letech. Bádání o komunismu po roce 1990 reprezentuje především rozsáhlé dílo Karla Kaplana, zaměřené zejména na činnost vedení KSČ a centrálního stranického aparátu, případně na represivní politiku v éře stalinismu. Ačkoliv tato badatelská optika akcentovala význam mocenských centrál jako hybatelů historického vývoje v diktatuře, současně nerefletovala koncept totalitarismu jako vysvětlující teoretický rámec výzkumu. Spíše než o vědomé pomíjení důležitých aspektů sociální reality státního socialismu či programové vytváření ahistorických dichotomií („moc versus společnost“) se zde však jednalo o přehnaný důraz na jeden okruh témat, což mělo svůj původ v široce sdíleném preferování „velkých“, politických dějin českými historiky. Ačkoliv níže jmenovaní nositelé konceptu „třetího odboje“ neberou v úvahu jakékoliv historiografické či politologické teoretické koncepty včetně teorie totalitarismu, je to právě jejich psaní o minulosti, které do českého dějepiscetví soudobých dějin plně vneslo všechny nešvary spojované s primárně politicky motivovaným využíváním zvládnuté teorie totalitarismu v historiografii.

68 Srv. zejména OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. 2011; TYŽ: *Opozice, moc, společnost 1969–1989: Příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha, ÚSD AV ČR – Maxdorf 1994; VILÍMEK, Tomáš: *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha, ÚSD AV ČR – Vyšehrad 2010.

69 KOKOŠKA, Stanislav: *Odboj, kolaborace, přizpůsobení... Několik poznámek k výzkumu české protektorátní společnosti*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1–2 (2010), s. 9–30.

70 Srv. zejména rozsáhlou studii Filipa Pospíšila v publikaci: POSPÍŠIL, Filip – BLAŽEK, Petr: *„Vraťte nám vlasý!“ První máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu*. Praha, Academia 2010. Dále srv. VANĚK, Miroslav a kol.: *Ostrůvky svobody: Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha, Votobia – ÚSD AV ČR 2002; BLAŽEK, Petr – LAUBE, Roman – POSPÍŠIL, Filip: *Leninova zeď v Praze: Neformální shromáždění mládeže na Kampě 1980–1989*. Praha, ÚSD AV ČR 2003.

71 Jako příklad inovativního pohledu na téma subkultur mládeže v Československu srv. KOTALÍK, Matěj: „Páskové“ a „chuligáni“ proti režimu? Na okraj tradičních konceptů odboje

tematizující fenomén rezistence v Československu z nuancovanější, a zejména sociálněhistorické perspektivy pak pocházejí převážně z pera zahraničních badatelů.⁷²

Svébytnou a velmi aktivní složku bádání o rezistenci tvoří historici a publicisté, kteří se zabývají projevy odporu přibližně mezi lety 1948 a 1960 a hlásí se ke koncepci „třetího odboje“. Ambiciózní projekt, úzce spojující historiografii s politikou dějin a paměti, si zaslouží větší pozornost. Vzhledem k tomu, že se věnuje převážně éře stalinismu, nabízí se také jako příklad pro srovnání s výše představeným americkým bádáním. Ve výzkumu „třetího odboje“ lze rozpoznat dva hlavní směry. První se zabývá především aktuální politickou agendou a prostřednictvím historiografických textů se pokouší o prosazení radikálního výkladu soudobých dějin. Druhý směr zastupují historici snažící se najít a posléze zdokumentovat projevy otevřeného odporu, většinou na základě studia materiálů z provenience bezpečnostních složek.

Radikální pojetí „třetího odboje“ má svůj původ v pamětnické sebezprezentaci části politických vězňů padesátých let, tedy v procesu, který Françoise Mayerová výstižně popsala jako cestu od minulosti vězňů a obětí k paměti protikomunistických odbojářů.⁷³ Koncept „třetího odboje“ vznikl jako nástroj, který konkrétní pamětnická skupina používá k získání významnějšího společenského uznání. Svěrázný výklad jedné kapitoly z dějin českého stalinismu byl během posledních dvaceti let převzat některými historiky a publicisty, kteří z něj učinili zdánlivě historiografický koncept, jenž má sloužit k analýze rezistence v zakladatelských letech státního socialismu. Jak se pokusím ukázat dále, dosavadní výsledky jeho konkrétní aplikace v odborném diskurzu naznačují, že se jedná spíše o nešťastný pokus přenést výsostně politické a pamětnické výkladové schéma do světa odborného dějepiscectví.

Základem vyprávění o „třetím odboji“ je nacionalistický příběh líčící tři historické boje demokratického a svobodomyslného českého národa proti útlaču, jehož původcem jsou zahraniční despotické velmoci a domácí zrádci. Nacionalně omezenou optiku této koncepce dokládá rovněž skutečnost, že jako jediný problematický moment jinak oslavovaného „třetího odboje“ relevantní autoři shodně označují fakt, že šlo o „boj proti příslušníkům vlastního národa“. V úporné snaze dokázat místo „třetího odboje“ v delší historické kontinuitě je jeho obraz vytvářen podle modelu protinacistické rezistence, jako by se jednalo o její prosté přemístění v čase. V kontextu moderního bádání je těžko přijatelné především konstruování „třetího

a rezistence. In: *Sborník k mezinárodní konferenci Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a střední Evropě*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2010, s. 225–232.

72 Srv. HEUMOS, Peter: „Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha, ÚSD AV ČR 2006; McDERMOTT, Kevin: Popular Resistance in Communist Czechoslovakia: The Plzeň Uprising, June 1953. In: *Contemporary European History*, roč. 19, č. 4 (2010), s. 287–307. Česká verze této studie: McDERMOTT, Kevin: Lidový odpor v komunistickém Československu: Plzeňské povstání v červnu 1953. In: *Minulosti Západočeského kraje*, č. 46. Plzeň – Ústí n/L., Archiv města Plzně – Albis international 2011, s. 208–233.

73 MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2009, s. 166–191.

zahraničního odboje“ proti komunismu, založené na pozitivním hodnocení účasti jednotlivých Čechů a Slováků v dekolonizačních válkách, například v Indočíně či v Alžírsku.

V jádru analyzovaného historického vyprávění stojí také zjevně ahistorické líčení snah bojovníků proti komunismu restaurovat v Československu padesátých let meziválečný politický systém. Jakákoliv aktivita „třetího odboje“ je automaticky interpretována jako boj za obnovu liberální demokracie. Texty vzniklé na základě pochybné metodologie a přehlížení zásadních změn, jimiž prošla česká společnost v letech 1938 až 1948, tak v konečném důsledku předkládají stereotypní příběhy, jejichž děj a vyústění jsou již předem dané. V rozporu se základními standardy odborné historiografie je rovněž minimální kritická reflexe pamětnických výkladů, či dokonce jejich otrocké přejímání. Koncept „třetího odboje“ dále charakterizuje silně moralizující náboj výkladu a snaha normativně hodnotit rezistenci podle míry její násilnosti. Výsledkem je oslava násilí jako morálně nejhodnotnějšího způsobu odporu proti bezpráví.⁷⁴

„Měkkí“ verzi konceptu „třetího odboje“ reprezentují především práce Zory Dvořákové. V samém centru jejího výkladu o rezistenci v letech stalinismu stojí osobnost Milady Horákové, která slouží jako symbol specifického způsobu odporu. Dvořáková přejímá tradovanou tezi o českém demokratismu, s jejíž pomocí vysvětluje zvláštnosti „třetího odboje“: „Odboj v druhé polovině 20. století má nové rysy a nelze jej zjednodušeně vykládat podle slovníkového hesla, že odboj znamená prudký hromadný odpor proti vládnoucímu režimu. Boj proti takové totalitě, jako byla totalita komunistická, musel volit jiné postupy, než jak je známe z období první a druhé světové války. A ani v těchto případech nelze mluvit o odboji ‘prudkém’ a o odboji ‘hromadném’. Přesto to byl plně kvalifikovaný odboj... Našemu povahovému založení neodpovídá, abychom vzali do ruky zbraň a začali na představitele totalitní moci střílet. Jsme zvyklí odpor vyjadřovat jinými formami, intelektuálněji a lidštěji. Tím spíš pak vynikne nelidskost komunistů, když své politické odpůrce likvidují.“⁷⁵ Současně je leitmotivem psaní Zory Dvořákové vytrvalá snaha o dosažení společenské legitimacy „třetího odboje“. Tento požadavek považuje za politicky natolik důležitý, že jím podmiňuje budoucnost liberální demokracie v postkomunistickém období. Oficiální uznání existence a významu „třetího odboje“ ze strany politické reprezentace je pro ni „zkušební kámen“, zda se její představitelé dokázali „rozejít s totalitou“.⁷⁶ Oslavované odbojáře považuje za spojnicu mezi současností a dobou

74 Esenciální shrnutí konceptu „třetího odboje“ přináší referát Eduarda Stehlíka „Komparativní srovnání II. a III. odboje“, přednesený v dubnu 2009 na konferenci „Odboj a odpor proti komunistickému režimu“ (srv. <http://www.ustrcr.cz/data/mp3/odboj-odpor/stehlik.mp3>, staženo 18.12.2011). Dále srv. RADOSTA, Petr: *Protikomunistický odboj: Historický nástin*. Praha, Egem 1993.

75 DVOŘÁKOVÁ, Zora: *Z letopisů třetího odboje*. Praha, Hříbal 1992, s. 263 n.

76 *Tamtéž*, s. 264. Ke snaze Zory Dvořákové obhájit koncept „třetího odboje“ a vysvětlit jeho společenský význam srv. TÁŽ: *Třetí odboj – protikomunistický*. In: CUHRA, Jaroslav – VE-
BER, Václav (ed.): *Za svobodu a demokracii*, sv. 1: *Odpor proti komunistické moci*. Praha, Evropské hnutí v České republice 1999, s. 27–31.

před rokem 1948 a za nositele kontinuity, která umožnila zachování „alespoň špetky mravního zdraví našeho národa“.⁷⁷

Hlavním představitelem radikálního pojetí „třetího odboje“ je historik Václav Veber. Většina jeho textů k tématu má především proklamativní charakter a propojuje historiografickou agendu s přímým politickým aktivismem. Vebrův koncept „třetího odboje“ vychází z osobité interpretace dějin komunismu, a především demokratické transformace po roce 1990. Veber za ideální společenské uspořádání označuje viktoriánskou Anglii jako „vzor svobodného a demokratického života“. Tento ideál byl ve střední Evropě deformován kolektivistickými nároky německého nacismu, a především sovětského komunismu.⁷⁸ Postkomunistickou situaci vykresluje jako hlubokou morální krizi způsobenou nedostatečným vyrovnáním s odkazem předchozí historické epochy. Zdrojem všech nešvarů je mu zhoubný kompromis polistopadové transformace. K charakteristice panujících poměrů využívá také bizarní biologické terminologie: „Příkrčený oportunismus většiny společnosti tak stále úspěšněji předstírá, že minulost byla překročena a je navždy za námi – dalo by se říci, že rána je převážána čistými obvazy, ale hnis ji nezajímá. Druhým zdrojem morální krize je vřed kompromisu, který prorůstá všude v bývalé komunistické východní Evropě... Co nás na naší mravní situaci zneklidňuje, je nová hrozící amnézie, odmítání demaskovat minulost, snaha uzávorkovat pět desítek let naší historie (je to půl století), udělat tlustou čáru a zapomenout, totální negace komunistických dějin, ztráta paměti ... naše ‘sametová revoluce’ měla sice jasného vítěze, ale žádné poražené. Chyběl nám očistný moment totální kapitulace komunismu ... minulost zůstala jakýmsi nevyrovnaným morálním dluhem společnosti – a navíc není dostatečná politická ani morální vůle tento nedostatek napravit.“⁷⁹ Studium odporu proti komunismu považuje Václav Veber za příležitost, jak napomoci řádnému dokončení polovičaté revoluce z roku 1989.⁸⁰

77 DVOŘÁKOVÁ, Zora: Charakteristika třetího odboje. In: BABKA, Lukáš – VEBER, Václav (ed.): *Za svobodu a demokracii*, sv. 3: *Třetí (protikomunistický) odboj*. Hradec Králové, Evropské hnutí v České republice – Univerzita Hradec Králové, Ústav filosofie a společenských věd 2002, s. 25.

78 VEBER, Václav: Komunismus – totalitní režim 20. století. In: CUHRA, J. – VEBER, V. (ed.): *Za svobodu a demokracii*, sv. 1, s. 13. Veber zdůrazňuje údajnou geneticky podmíněnou náklonnost Rusů k rovnostářství, a tím pádem k totalitarismu.

79 Tamtéž, s. 21 n.

80 Vebrův výklad polistopadové transformace se pozoruhodně podobá interpretacím listopadu 1989 a následného vývoje z pera některých bývalých politických vězňů, kteří hovořili o zrazení revoluce kompromisem mezi komunisty a částí disentu, či přímo o předem připraveném spiknutí (srv. např. ČAPEK, Miloslav: Kšaft třetího (protikomunistického) odboje. In: BABKA, L. – VEBER, V. (ed.): *Za svobodu a demokracii*, sv. 3, s. 341–352). Nejznámější teorií spiknutí vztahující se k listopadové revoluci je známá *Analýza 17. listopadu* Miroslava Dolejšího (srv. ROUBAL, Petr: Skandální odhalení o 17. listopadu: Boj o identitu a pravdu o komunismu po roce 1989. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 11 (2011), s. 37–39). Snahy části středoevropské pravice o završení „nedokončených revolucí“ roku 1989 prostřednictvím nových historických výkladů komunismu založených na heroizaci „odboje“ a odsouzení „kolaborantů“ (termín zahrnuje širokou škálu osob od komunistů až po představitele socialistické opozice proti státnímu socialismu) analyzuje studie: MARK, James: *The Unfi-*

Psaní o „třetím odboji“ je tedy více než jen obyčejnou historiografií – je morální povinností společensky uvědomělého historika. Václav Veber k tomu říká: „Zabývat se odbojem a odporem proti komunismu je nutné, je to důležité pro mravní zdraví demokratické společnosti. (...) Asi v tom, popsat tuto skoro neznámou a teprve objevovanou epopej, je odpovědnost současných historiků, zvláště těch nejmladších. Tradici třetího odboje musíme utvořit odhalením odbojářů ... není pravda, že žádní takoví nebyli. Potřebujeme to pro naše vlastní duchovní tradice i vlastní hrdost, jakož i pro demokratické zdraví celé společnosti... Tito hrdinové patří do učebnic, a dokud tam nebudou, bude náš výklad oněch dob neúplný, nedostatečný a zkreslený.“⁸¹ Jedno historiografické téma je tak povýšeno na klíčovou složku aktuální politiky dějin a na nástroj, který má potenciál změnit historické povědomí společnosti. Asi nejproblematictější složkou Vebrovy argumentace je snaha předem diskvalifikovat případné kritiky jeho koncepce jako morálně podřadné jedince, pravděpodobně s temnou komunistickou minulostí.⁸² Zavádějící jsou také obecnější výklady vyvozané z naznačené koncepce, které mají ambici celkově hodnotit éru socialistické diktatury.⁸³ Uznání „třetího odboje“ se tak stává základním měřítkem demokratické zralosti společnosti a úrovně české historiografie, jako by se jednalo o nejdůležitější téma, jímž se historik soudobých dějin může zabývat. Jeho nedostatečné historiografické zpracování je tudíž jedním z největších deficitů domácí historické vědy.⁸⁴ Vebrovo zacházení s konceptem „třetího odboje“ lze výstižně charakterizo-

nished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe. New Haven – London, Yale University Press 2010.

- 81 VEBER, Václav: Místo úvodu: Komunismus – totalita – odboj. In: BABKA, L. – VEBER, V. (ed.): *Za svobodu a demokracii*, sv. 3, s. 16 a 18. Srv. dále TÝŽ: Třetí odboj jako téma současného dějepisce. In: VEBER, Václav – BUREŠ, Jan a kol.: *Třetí odboj: Kapitoly z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století*. Plzeň, ÚSTR – Metropolitní univerzita Praha – Aleš Čeněk 2010, s. 17–20.
- 82 „Ti, co tvrdí, že (třetí odboj – pozn. autora) neexistoval, nemají pravdu, snad lze jejich stanovisko vysvětlit obavami, aby nemuseli příliš hluboko nahlédnout vlastní nedostatečnosti.“ (TÝŽ: Místo úvodu: Komunismus – totalita – odboj, s. 17.) Charakteristické je také užívání výrazu „popírači třetího odboje“, zjevně odkazujícího na „popírače holokaustu“, na zadní straně přebalu knihy Václava Vebera, Jana Bureše a kolektivu *Třetí odboj: Kapitoly z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století*. Nejnověji se tato aluze vyskytuje ve Vebrově tvrzení o historiografii 50. let jako zdroji argumentace „popíračů třetího odboje“ (VEBER, Václav: Stalinizace KSČ 1948–1953. In: *Paměť a dějiny*, roč. 6, č. 1 (2012), s. 116).
- 83 Srv. především Vebrovo srovnání nacismu a komunismu, z něž nacismus zjevně vychází jako menší zlo: „Druhou, méně oceňovanou skutečností je absolutní dopad a ochromení celé společnosti totalitní formou vlády. Česká veřejnost na ni sice byla zčásti připravena, nacistická forma totalitní vlády však zřejmě důsledkem probíhající války a zvláštního postavení protektorátu v ní nebyla tak důsledná, všudypřítomná a hlavně byla protičeská, tj. protinárodní. (...) Komunistická totalita byla mnohem důslednější, brzy nenechala žádný prostor pro odpor, nutila postupně stále zbábělejší společnost k aktivnímu i naznačovanému souhlasu i vystupování proti jakémukoli odporu.“ (VEBER, Václav: Doslov. In: ČAPEK, Miroslav: *Poražení vítězové: Kapitoly z třetího odboje*. Praha, Mladá fronta 2003, s. 182 n.)
- 84 Srv. VEBER, Václav: Dvacet let: Historiografie třetího odboje na českých vysokých školách dvacet let po pádu komunismu. In: *Paměť a dějiny*, roč. 3, č. 4 (2009), s. 114–117.

vat parafrází známého výroku Zdeňka Nejedlého: „Řekni mi, jak smýšlíš o třetím odboji, a já ti řeknu, kdo jsi.“

Výše popsaný radikální koncept „třetího odboje“ našel odraz v textech generačně mladšího historika Tomáše Bursíka, jenž v základních konturách přebírá Vebrovo pojetí a užívá rovněž podobné stylistické prostředky. Historiograficky nadmíru problematická je především teze o reálné existenci občanské války v Československu v první polovině padesátých let. Bursík se pohybuje na rovině moralizující argumentace, s patřičným emocionálním zaujetím vyzdvihuje aktuální společenskou důležitost tématu a pokus o kritickou analýzu rezistence v padesátých letech převrací ve vynalézání hrdinů a jejich následnou vášnivou obhajobu.⁸⁵ Problematickou stránkou Vebrových a Bursíkových textů je jejich přílišná deklarativnost, která následně kontrastuje s nepříliš přesvědčivými výsledky pokusů o zpracování konkrétní historické látky v empiricky založených textech, jež jsou navíc zatíženy emocionálním a aktivistickým balastem výše citovaných „programatických“ statí.⁸⁶

Kromě snah o obecnější definice „třetího odboje“ se v posledních letech čile rozvíjí detailnější výzkum rezistence v éře stalinismu a poststalinismu formou dílčích případových studií. Přestože se ani tato badatelská produkce často neobejde bez obecných prohlášení politického a moralizujícího ražení, vlastní smysl textů tkví především v detailním empirickém zmapování jednotlivých případů odporu. Zjevnou slabinou této produkce, jejímž příkladem mohou být studie pravidelně publikované v oddílu „Třetí odboj“ časopisu *Paměť a dějiny* či některé příspěvky ze dvou sborníkových svazků z konferencí o „protikomunistickém odboji“, je vedle občasné do očí bijící výkladové schematičnosti rovněž příliš jednoznačné interpretování archiválií z provenience bezpečnostních složek a justice, jakož i přehlížení nabízejících se metodologických nástrojů.⁸⁷ Jako nejzdařilejší se jeví texty, které si nekladou ambici vyvozovat ze zkoumaného tématu obecnější závěry o podstatě státního socialismu, či dokonce současného stavu „vyrovnávání s minulostí“, ale

85 Srv. BURSÍK, Tomáš: Třetí odboj a skupina bratří Mašínů. In: MAŠÍN, Ctirad – MAŠÍN, Josef – PAUMER, Milan: *Cesta na severozápad*. Praha, Academia 2010, s. 14–35; dále srv. BURSÍK, Tomáš: Diskuse nad třetím odbojem. In: *Sborník k mezinárodní konferenci Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a střední Evropě*, s. 17–26 (viz pozn. 71).

86 Tento přístup je na škodu zejména v případě Bursíkovy monografie o politických vězeňcích v 50. letech a způsobech jejich vzdorování těžkým podmínkám ve věznicích. Skvělému tématu, přímo vybízejícímu k hlubšímu zamyšlení nad každodenními formami rezistence, se zde bohužel dostalo příliš plakátového zpracování, které místy nabývá formy nezáměrné parodie. (TÝŽ: *Ztratily jsme mnoho času – Ale ne sebe! Životy politických vězeňkyň v československých věznicích padesátých a šedesátých let dvacátého století*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR 2006.) K autorovu využití výše popsaného schématu „třetího odboje“ na konkrétním historickém materiálu srv. TÝŽ: *Osud odbojové organizace Černý lev 777: Příspěvek k historii ozbrojeného odporu proti komunistickému režimu v Československu*. Praha, Odbor Archiv bezpečnostních složek Ministerstva vnitra ČR 2007.

87 Srv. příspěvky otiskované ve *Sborník k mezinárodní konferenci Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a střední Evropě*. (viz pozn. 71) a ve sborníku *Třetí odboj: Kapitoly z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století* (viz pozn. 81).

zaměřují se především na kritické čtení dostupných dokumentů a podstatné rozšíření dosavadní známé faktografie.⁸⁸

Jakým směrem by se mohlo rozvíjet bádání, které až na výše naznačené výjimky zatím asi jako poslední v českém dějepisectví soudobých dějin vzdoruje nabízejícím se metodologickým inovacím? Je zjevné, že zpolitizovaná koncepce „třetího odboje“ nepřináší víc než rozvíjení výsostně pamětnického narativu. Projevuje se převážně na rovině moralizujících výkladů minulosti a její vklad do případné historiografické debaty o fenoménu rezistence ve státním socialismu je a nejspíše také zůstane zcela okrajový. Naopak koncepty představené v této studii nabízejí řadu inspirací a pro české historiky představují skutečnou výzvu. Přijetí některých základních východisek zahraničního výzkumu rezistence by dosavadní domácí bádání mohlo posunout na vyšší úroveň. Které aspekty představených přístupů je možné nenásilně aplikovat na historický vývoj v Československu čtyřicátých až osmdesátých let?

Zřetelně se otevírá dosud opomíjená sociálně-kulturní perspektiva, která slibuje mnohem plastičtější zobrazení společenské reality a poskytuje metodologické nástroje vhodné k rekonstrukci dobových mentalit. Základním východiskem je integrace fenoménu rezistence do širšího spektra sociálních praktik. Namísto dichotomie „moc versus společnost“ či „komunisté versus odbojáři“ se dostane na světlo celá řada možných reakcí na měnící se životní podmínky v socialistické diktatuře. Chápání rezistence nikoliv jako výjimečné aktivity absolutně určující vztah individua k autoritám, nýbrž jako jedné z možných reakcí na momentální situaci, může redefinovat celé pojetí tématu. V historických textech budou namísto neohrožených odbojářů defilovat skuteční lidé, kteří se po svém vyrovnávali s dobovou společenskou realitou a sahali k praktikám odporu a subverze, zatímco v jiné situaci volili cestu konformity, přitakání, oportunismu či apatie. Poznání kultur rezistence, přizpůsobení či souhlasu může ukázat, jakým způsobem na proměny státněsocialistického panství reagovaly různé skupiny obyvatel, od rolníků a dělníků přes národnostní, etnické a sexuální menšiny po náboženská společenství. Z výzkumu úzké výseče historické reality se stane bádání s ambicí vypracovat co možná nejkomplexnější obraz řady protichůdných společenských reakcí. S tímto přístupem souvisí nutnost subtilnější analýzy forem rezistence, která vynese na světlo dosud přehlížené způsoby jednání a bude odlišně interpretovat každodenní sociální praxi.

Klíčovou složkou zkoumání rezistence musí být její demytizace a odmítnutí pokusů o normativní hodnocení možných odpovědí individua na požadavky komunistického politického projektu. Cílem historika již nebude hledání hrdinů, nýbrž situování projevů odporu, nesouhlasu či odstupu do širokého spektra odpovědí obyvatelstva na výzvy komunismu. Odpadne potřeba morálně soudit hodnotu jednotlivých činů nebo vytvářet pomyslnou stupnici záslužnosti toho kterého způsobu chování. Rezi-

88 Srv. zejména PEJČOCH, Ivo: *Protikomunistické puče: Historie pokusů o vojenské svržení komunistického režimu v Československu 1948–1958*. Cheb, Svět křídel 2011. Pokus zpracovat konkrétní projev rezistence v regionálním kontextu představuje práce Martina Tichého *Říkali mu Dědek: Příběh protikomunistické skupiny Bayer a spol.* (Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2011).

stence se ze světa romantického „boje dobra proti zlu“ přenese do nejednoznačné sociální reality každodenní diktatury. Pevné zakotvení rezistence v konkrétním dobovém kontextu rovněž vpustí historika do myšlenkového světa tehdejších aktérů. Postižení jejich mnohdy nejednoznačných představ o minulosti, současnosti a budoucnosti, stejně jako jejich předsudků či obav, nahradí schematickou šablonu „bojovníků za svobodu a demokracii“ a umožní portrétované historické postavy vykreslit v daleko zajímavějších odstínech. Do hry více vstoupí lokální a regionální specifika, kulturní odlišnosti a dosud přehlížené dobové myšlenkové stereotypy.

Neméně důležitou složku nového nastavení výzkumu rezistence představuje citlivější reflektování faktorů ovlivňujících vznik využitelného pramenného materiálu a historiografických textů. Mnohem větší důraz bude kladen na problematiku formování rezistence ze strany nositelů komunistického projektu – nejen představitelů bezpečnostních složek, ale také ideologů či politických teoretiků. Jako zcela zásadní se jeví poznání místa odporu proti státnímu socialismu v komunistickém myšlení o politice, právu či společnosti. Jak ovlivnily proměňující se ambice domácího komunismu dobové chápání možných forem odporu? Do jaké míry tyto proměny myšlení spoluurčily utváření obrazů a charakteristik nepřítele v teoretických textech, uměleckých a publicistických pojednáních či přímo v dokumentech vzešlých z činnosti policejních vyšetřovatelů konkrétních kauz? Jak o tomtěž smýšleli sami aktéři rezistence a ve kterých případech své činy považovali za akt odporu a kdy tomu bylo zcela naopak? Opět vynikne výjimečná role historika jako autora historického vyprávění, který bude mít poslední slovo při rozhodování o tom, co je a co není rezistence, kdo je její aktér a jaké je jeho místo v mocenských vztazích. Napětí mezi třemi rozměry tématu – rezistence jako dobová sociální konstrukce, rezistence jako objektivní skutečnost a rezistence jako historikův výtvor – se ještě více zvýrazní.

Nově pojatý výzkum rezistence přinese nejen jeden spor včetně lišících se charakteristik využitelného historického pramene či svářících se definicí rezistence a jejích subjektů. Unifikující příběh o „třetím odboji“ nebude nahrazen sociálně-kulturním „velkým vyprávěním“ o každodenní rezistenci. Vpád sofistikovanejších společenskovedních přístupů povede spíše k interpretační a metodologické pluralitě a stane se počátkem odborných diskusí o pramenech, metodách a možných výkladech. Moralizující kázání o „odboji proti komunismu“ a jeho významu pro současnost se samo stane předmětem výzkumu. Fenomén rezistence ve státním socialismu se konečně dočká standardního historiografického zacházení, k němuž neodmyslitelně patří interpretační různorodost, metodologická invence a využívání specifického jazyka historické vědy, jenž si buduje vlastní terminologii a vědomě se snaží odlišit od řeči politiky, publicistiky a pamětnických vyprávění.